

I

ՀԱՅ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ
МЫСЛИ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ԷՍԹԵՏԻԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԼԱՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

Բուն հայկական գեղագիտական մտքի սկզբնավորումը թվագրվում է մ.թ. 4-5-րդ դարերով, քեև Հայաստանի տարածքում մախագեղագիտական պատկերացումները վերաբերում են շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի¹։ Սակայն գեղագիտության տեսության ու պատմության հարցերի տեսական մշակումը սկսվեց բավականին ուշ։ Դրանց գիտական ծավալումն քննությունը, ինչպես նաև Հայաստանում գեղագիտական մտքի պատմության վերլուծությունը վերաբերում են 20-րդ դարակեսին։ Երկու ուղղությունների հիմնադիրն էլ միևնույն մարդն է՝ խորհրդային նշանավոր երաժշտագետ ու գեղագետ, 1924-1926 թթ. Երևանի կոմսերվատորիայի ռեկտոր Արշակ Ադամյանը։

Հայրենական պատերազմի կապակցությամբ Լենինգրադից տարհանված լինելով Տաշքենդ՝ 1943-ին նա հրավիրվեց Հայաստան՝ երևանյան բուհերում (Պետհամալսարան, Պետկոմսերվատորիա, Գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտ) «էսթետիկա» առարկայից կարդացած իր դասախոսություններով նպաստելով հասարակության մեջ էսթետիկական գաղափարների քարոզչությանն ու տարածմանը։ ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնումից հետո՝ 1944-ից սկսած, նա աշխատեց նաև Գիտությունների ակադեմիայի Փիլիսոփայության սեկտորում, որտեղ գեղագիտության հետ միասին սկսեց ուսումնասիրել նաև Հայաստանում էսթետիկական մտքի պատմությունը։ Նրա երկու հրապարակումները՝ «Հին Հայաստանի էսթետիկական հայացքների պատմությունից, արվեստը

¹ Sh'u Надежда Трухтанова. К вопросу о протоэстетических представлениях в культуре народов Армянского нагорья. – “Из истории эстетической мысли в Армении”, сборник исследований, книга 7, Е., “Гитутюн”, 2008, с. 65-76.

որպես օգտակար գործունեություն»² և «Էսթետիկան որպես հասարակական գիտություն»³, կարելի է համարել Հայաստանում էսթետիկական մտքի տեսության ու պատմության հարցերի գիտական ուսումնասիրության մեկնակետ: Այդ կապակցությամբ անդրադառնանք Ա.Աղամյանի կյանքի ուշագրավ մի փաստին:

1915 թ. Պետրոգրադում լույս տեսավ Ն.Ադոնցի «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները»⁴ լայնորեն հայտնի աշխատությունը՝ նվիրված առաջին հայ քերականների գործերի վերլուծությանը: Իր բարձրարժեք հետազոտության մեջ նա ներկայացրեց նրանց աշխատությունները և խոր գիտականությամբ բացահայտեց նրանց լեզվաբանական բովանդակությունն ու նշանակությունը՝ միաժամանակ ակամա հրամցնելով նրանց մեջ պարունակված վաղ ֆեոդալիզմի Հայաստանի էսթետիկական միտքը: Բանն այն է, որ այդ դարաշրջանում գեղագիտության հարցերը քննվում էին նաև քերականական տրակտատներում: Սակայն Ն.Ադոնցն ինքը «չնկատեց» էսթետիկական ասպեկտը և չառանձնացրեց այն՝ նույնիսկ չհիշատակելով նրանցում առկա պատմաէսթետիկական «հատիկը»: Հենց այդ «հատիկը» հետագայում «կեղևահան» արվեց և հանգամանորեն վերլուծվեց Ա.Աղամյանի կողմից նրա դասական դարձած «Միջնադարյան Հայաստանի էսթետիկական հայացքները. վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ⁵: Դեպի այն տանող առաջին քայլը մեր կողմից վերը հիշատակված և 1946 թ. հրատարակված հոդվածն էր, որտեղ նա արդեն հատուկ անդրադարձ էր կատարել հայ քերականներին և Ն.Ադոնցի գրքին՝ բացահայտելով քերականական տրակտատների էսթետիկական բովանդակությունը:

² Տե՛ս Ա.Адамян. Из истории эстетических воззрений в Древней Армении: искусство как полезная деятельность. — "Известия общественных наук АН АрмССР", 1946, N4, с. 9-22.

³ Տե՛ս Ա.Աղամյան. Էսթետիկան որպես հասարակական գիտություն. — «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1947, N1, էջ 100-115, N2, էջ 84-95:

⁴ Տե՛ս Н.Адонц. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, 308 с.

⁵ Տե՛ս Ա.Адамян. Эстетические воззрения средневековой Армении. Период раннего феодализма. Е., «Айастан», 1955, 223 с.

Այսպիսով, Ն.Ադունցը կարող էր դառնալ, սակայն չդարձավ Հայաստանում էսթետիկական մտքի պատմության ուսումնասիրության սկզբնավորող:

Այդ դերին չի կարող հավակնել մահ Մխիթարյան միաբանության անդամ Ս.Երեմյանը, որի ոչ ծավալուն «Գրականության պատմությունը և գեղեցիկը»⁶ (1915) գիրքը որևէ առնչություն չունի էսթետիկական մտքի պատմության ոչ տեսության, ոչ էլ պատմության հետ: Դա ոչ շատ խորը գրականագիտական աշխատություն է, որում գեղեցիկի հասկացության միջոցով գնահատական է տրվում եվրոպական և հայ գրականության առանձին ստեղծագործությունների, այն էլ՝ ոչ թե տեսական-վերլուծական, այլ զգացական-դեկլարատիվ մակարդակի վրա:

Ցավոք սրտի, Հայաստանում գեղագիտական մտքի պատմության հետազոտության մախահայր չդարձավ մահ գրականության հարգարժան պրոֆեսոր, 2 աշխատությունների հեղինակ, ակադեմիկոս Ա.Տերտերյանը՝ «Նալբանդյանի էսթետիկան» (1939) և «Պարոնյանի էսթետիկական հայացքները» (1941)⁷: Դրանցում մենք հանդիպում ենք «էսթետիկա» բառի այնպիսի ընդլայնված գործածության, որ ողջ աշխարհում ազատ ու լայնորեն կիրառվում է կյանքի տարբեր բնագավառներում այլևայլ, հաճախ ոչ էսթետիկական ոլորտների անվանման համար: Դա ավելի հաճախ հանդիպում է որպես գրականության ու արվեստի, դիզայնի և այլն առանձին ներկայացուցիչների ստեղծագործության հավաքական գնահատական, որն ուղղակի կապ չունի էսթետիկայի և նրա պատմության հետ: Եվ ահա, Ա.Տերտերյանի 2 աշխատությունները՝ գրված նրան հատուկ տաղանդով և շարադրանքի հոյակապ ոճով ու հարստությամբ, հագեցած են 19-րդ դարի հայ գրականության 2 նշանավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործության մուրր վերլուծությամբ: Սակայն երկու աշխատանքներն էլ ունեն գուտ գրականագիտական բնույթ և դարձյալ չեն կարող դիտ-

⁶ Տե՛ս Ս.Երեմյան. Գրականության պատմությունը և գեղեցիկը, Վենետիկ, 1915, 34 էջ:

⁷ Տե՛ս Ա.Տերտերյան. Նալբանդյանի էսթետիկան. – «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», հ.10, 1939: Ա.Տերտերյան. Պարոնյանի էսթետիկական հայացքները. – «Սովետական գրականություն», Ե., 1941, N1-3, 5-6, 9-10:

վել որպէս Հայաստանում գեղագիտական մտքի պատմության ուսումնասիրման սկիզբ: Գրականագիտական ընդգծված ուղղվածություն ունի նաև Ա.Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և իր ժամանակը» (1956)⁸ կապիտալ աշխատության «Նալբանդյանի էսթետիկան» բաժինը:

Ա.Աղամյանը քառիս բուն իմաստով իմ ուսուցիչը չի եղել: Բայց նա դարձավ այն մարդը, որը ինքն էլ չիմանալով՝ երկու անգամ ճակատագրական դեր խաղաց իմ կյանքում: Առաջին անգամ 1943-ի վերջին էր: Ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ որոշեցի այցելել հարազատ համալսարան, հանդիպել չգորակոչված ուսանողների հետ և պարզապես հրաժեշտ տալ Alma mater-ի պատերին: Կուրսի ավագ, իմ լավ ընկեր ու բարեհոգի մարդ Արմիկ Բորյանը ուրախությամբ հաղորդեց, որ այդ օրը լինելու է պրոֆ. Ա.Աղամյանի հերթական դասախոսությունը և հրավիրեց ունկնդրելու: Ա.Աղամյանը սիրալիր ընձեռեց այդ հնարավորությունը, և ես առաջին ու վերջին անգամ լսեցի նրա հրաշալի դասախոսությունը գեղեցիկի կատեգորիայի շուրջ: Այդ ժամանակ սովորելով ռուսաց լեզվի և գրականության ֆակուլտետում՝ ես արդեն որոշել էի իմ հետբուհական գործունեության բնագավառը՝ փիլիսոփայություն: Ա.Աղամյանը լրացուցիչ նրբագիծ ավելացրեց իմ պլաններին, ես հասկացա, որ փիլիսոփայության մեջ ընտրելու եմ էսթետիկան: Այդպես էլ եղավ: Ես ասպիրանտուրա ընդունվեցի այդ գծով, ատենախոսություն պաշտպանեցի էսթետիկայից, 1953-ի վերջին աշխատանքի ձևակերպվեցի Հայկական ՍԱՀ ԳԱ-ի փիլիսոփայության սեկտորում և 1959 թ. աշնանը հասցրեցի հրատարակել «Արվեստի ճանաչողական նշանակությունը»⁹ մենագրություն:

Ինչպես վերը նշվեց, 1955-ի աշնանը լույս տեսավ Ա.Աղամյանի «Միջնադարյան Հայաստանի էսթետիկական հայացքները, վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան» չափսերով ու ծավալով ոչ մեծ գիրքը, որը դարձավ Հայաստանում էսթետիկական մտքի պատմության առաջին ուսումնասիրությունը:

⁸ Տե՛ս Ա.Հովհաննիսյան. Նալբանդյանի էսթետիկան. – «Նալբանդյանը և իր ժամանակը» գրքում, գիրք 2, Ե., «Հայպետհրատ», 1956:

⁹ Տե՛ս Я.И.Хачикян. О познавательном значении искусства, изд-во АН АрмССР, 1959, 177 с.

Այդտեղ առաջին անգամ ամենայն որոշակիությամբ հարց դրվեց 1. արդեն ինչու՞մ Հայաստանում էսթետիկական մտքի առկայության և 2. դրա պատմության համակարգված ուսումնասիրություն ու շարադրանք սկսելու անհրաժեշտության վերաբերյալ: Հայաստանում պատմաէսթետիկական մտքի ուսումնասիրության ուղղությամբ այդ առաջին նպատակադիր գիտական վերաբերմունքն էլ նշանավորեց այդ գործընթացի սկիզբն ու ծնունդը: Ինձ համար այն դարձավ իմ կյանքը Ա.Աղամյանի ներմուծած երկրորդ նորագիծը. առանց տատանման ես որոշում ընդունեցի մի կողմ չդնելով էսթետիկայի տեսական հարցերի քննությունը՝ կենտրոնանալ Հայաստանում էսթետիկական մտքի պատմության ուսումնասիրման վրա՝ ինչպես անձնական մասնակցությամբ, այնպես էլ այդ պատմության համակարգված հետազոտությունը կազմակերպելով՝ դրանում ներգրավելով մի շարք մասնագետների:

Նշված ուղղությամբ ջանքերի ակտիվացմանն ինձ մղեց Ա.Աղամյանի հանկարծակի հեռանալը կյանքից 1956 թ. փետրվարի 17-ին, այսինքն՝ կես տարի անց նրա, պատկերավոր ասած, պիոներական գրքից, նրա մենագրությունից: Դա հեղինակի յուրօրինակ կտակն էր, որը ես ընդունեցի որպես էստաֆետ և ողջ գործունեությունս ուղղեցի նրա սկսած գործի շարունակության ընդլայնմանը՝ ինչին էլ հավատարիմ մնացի մինչ օրս: Այդ գործընթացն ինձ համար սկսվեց, այսպես ասած, խնդրի շուրջ գիտելիքների նախասկզբնական կուտակմամբ: Ես ուսումնասիրեցի Ա.Աղամյանի գրքում հիշատակած բոլոր աշխատությունները: Էսթետիկայի ակնոցներով ընթերցեցի ու վերընթերցեցի գրականության, արվեստի ու մշակույթի հայ գործիչների ասույթներն ու մտքերը, դրանց միջից վերհանելով պատմաէսթետիկական նյութը և վերջապես 1959-ի առաջին կեսին հրատարակեցի այդ ուղղությամբ իմ առաջին աշխատանքը՝ «Խաչատուր Աբովյանի գեղագիտական հայացքների քննադրման շուրջը»¹⁰, գրված հայ մեծ գրողի հոբելյանի առիթով:

¹⁰ Տե՛ս Յա.Ի.Խաչիկյան, Խ.Աբովյանի գեղագիտական հայացքների քննադրման շուրջը. – «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, N2-3, էջ 211-218:

Բայց, իհարկե, բարդ էր միայնակ շարունակել այդ հսկա աշխատանքը: Թեև հանրապետության գիտական այլ կենտրոններում ու բուհերում իմ օրինակով որոշ էնտոմոգիստներ սկսել էին ինքնակա անդրադառնալ էսթետիկայի տեսության ու պատմության հարցերին: Այդ աշխատանքն ընդլայնելու և դրան կազմակերպական ու նպատակամետ բնույթ հաղորդելու նպատակով 1962 թ. ամռանն իմ նախաձեռնությամբ փիլիսոփայության սեկտորում ստեղծվեց էսթետիկայի աշխատանքային խումբ (1969-ից՝ Փիլիսոփայության ու իրավունքի ինստիտուտի էսթետիկայի բաժին), որի արդյունավետությունը գերազանցեց մեր սպասելիքները: Խումբը կազմավորվեց գիտությունների թեկնածուներից (Ստ.Թովչյան, Ալ.Քալանթար, Ժ.Ստեփանյան), հայցողողներից (Գ.Հակոբյան, Հ.Ավետիսյան) և ասպիրանտներից (Ե.Հակոբջանյան, Մ.Քացախյան, ովքեր հետագայում նաև դոկտորական ատենախոսություն պաշտպանեցին): Նրանց ավելացան Լ.Լաճիկյանը, Ծ.Չալոյանը, Պ.Նահապետյանը և Վ.Շահնազարյանը: Գրվում և հրատարակվում էին ոչ միայն խմբի անդամների, այլև մյուս ստորաբաժանումների էսթետիկական նախապատրաստություն ունեցող աշխատակիցների (Ս.Թովմասյան) հոդվածներն ու մեմորությունները: Խմբի ազդեցությամբ հայոց փիլիսոփայության պատմության գծով աշխատությունների հեղինակները (Վ.Չալոյան, Գ.Գրիգորյան, Ա.Թևոսյան) իրենց հրապարակումներում սկսեցին պատշաճ տեղ հատկացնել հայ մտածողների նաև էսթետիկական հայացքների բնութագրմանը: Այդ միտումը սկսեց նկատվել նաև ԵՊՀ հայ փիլիսոփայության պատմության մասնագետների աշխատություններում: Հիշյալ խումբը վերածվեց մեր հանրապետությունում էսթետիկական հետազոտությունների կենտրոնի, որին դիմում էին հետաքրքրվող անձինք: Վերջիններս մասնակցում էին խմբի նիստերին, խորհրդատվություն ստանում, իրենց աշխատանքները ներկայացնում քննարկման: Օրինակ, ինձ համձնարարվեց Խ.Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտից նաև 2 ասպիրանտների գիտական ղեկավարությունը (երկուսն էլ հետագայում հաջողությամբ պաշտպանեցին իրենց ատենախոսությունները): Մենք խմբի (նաև բաժնի) աշխատանքներին ներգրավում էինք նաև մասնագետներ Մոսկվայից: Մեզ հետ ակտիվորեն համագործակցում էին Հայկական ՄՍՀ ԳԱ ակա-

դեմիկոս, գրականագետ Էդ.Ջրբաշյանը և ԵՊՀ դոցենտ Վ.Հովսեփյանը:

Մոսկվայում հայ էսթետիկական մտքի պատմությամբ աշխատանք ծավալեց մեր հայրենակից, պրոֆեսոր Հ.Ապրեսյանը, որը մի քանի գրքեր ու հոդվածներ հրատարակեց ինչպես Հայաստանում¹¹ (մերառյալ մեր ժողովածուներում), այնպես էլ Մոսկվայում:

1967-ից սկսեցին հրատարակվել իմ հիմնած «էսթետիկայի հարցեր» (լույս է տեսել 7 գիրք) և «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» (լույս է տեսել 8 գիրք) մատենաշարերը, «Հայ արվեստի գործիչները արվեստի մասին» (լույս է տեսել 8 գիրք): Մեր նախաձեռնությամբ 1973 թ. համրապետության ղեկավար մարմինների որոշումով (առաջինը՝ ԽՍՀՄ-ում) հանրակրթական դպրոցներ ներմուծվեց «էթիկայի եւ էսթետիկայի հիմունքներ» առարկան:

Վերջապես, Մոսկվայում 1976 թ. «Իսկուստվո» հրատարակչությունը լույս ընծայեց իմ ղեկավարությամբ և հեղինակային մասնակցությամբ նախապատրաստված և իմ ընդհանուր գիտական խմբագրությամբ «Հայաստանում էսթետիկական մտքի զարգացման ակնարկը»¹² կոլեկտիվ մենագրությունը, որը կարևոր դեր խաղաց համաշխարհային հանրությանը Հայաստանում էսթետիկական մտքի պատմությունը ներկայացնելու առումով:

Հետագայում էսթետիկայի հարցերի քննությանը միացան Ժ.Վարդանովան, Կ.Միրումյանը, Ռ.Միրումյանը, Մ.Հարությունյանը, Ս.Արզումանյանը, Ա.Օսիպյանը: Տպագրվել են բազմաթիվ հոդվածներ: Կային նաև այլ դրական արդյունքներ:

Եզրափակելով ուզում եմ նշել, որ ի հարգանս մեծ գիտնական Ա.Ադամյանի և ի նշան իմ կյանքում ակամա խաղացած նրա դերի, Մոսկվայում 10 հազար տպաքանակով ես հրատարակեցի նրա ուսումնասիրությունների «էսթետիկայի և արվես-

¹¹ Տե՛ս Դ.Апресян. Из истории армянской эстетической мысли, Е., «Айастан», 1973, книга 1, 292 с.; книга 2, Е., 1977, 342 с.

¹² Տե՛ս Очерк развития эстетической мысли в Армении (коллективная монография с авторским участием и под общей научной редакцией Я.И.Хачикяна), М., «Искусство», 1976, 280 с.

տի տեսության հարցեր» ժողովածուն¹³, որտեղ նրա մի քանի ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ վերահրատարակեցի «Միջնադարյան Հայաստանի էսթետիկական հայացքները, վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան» մենագրությունը, որը նրանում հրատարակված լինելով՝ սակավածանոթ էր ԽՍՀՄ-ի և արտասահմանի գեղագետներին: Բացի դրանից «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» մատենաշարի 4-րդ գրքից սկսյալ ես ներմուծեցի «Նյութեր՝ նվիրված Ա.Աղամյանի կյանքին ու գործունեությանը» բաժինը, որն ուներ «Ա.Աղամյանի աշխատություններից», «Ա.Աղամյանի մամակներից», «Ա.Աղամյանը ժամանակակիցների հուշերում և նրանց գնահատմամբ» ենթաբաժինները:

Գեղագիտության քննադաժառում կատարած աշխատանքի մասին ամփոփ ձևով պատկերացում է տալիս «Գեղագիտական միտքը Հայաստանում XX – XXI դարի սկզբին» մատենագիտական տեղեկատու, որտեղ ներկայացված են հայ գեղագիտական մտքի պատմության և գեղագիտության տեսական և ընդհանուր հարցերին նվիրված տարբեր հեղինակների հրատարակված գրքերը և հոդվածներ:

Վերը հիշատակված մատենագիտական տեղեկատուի առաջաբան (թարգ. ուսերհնից)

¹³ Sh'u A. Адамян. Вопросы эстетики и теории искусства (составитель и автор вступительной статьи Я.И. Хачикян), М., "Искусство", 1978, 300 с.